

XIX. YÜZYILIN SONLARINDA MERSİN SANCAĞINDA MÜSLÜMANLAR VE GAYRİMÜSLİMLER

-The Muslims and non-muslims in the Mersin Sancağ in the late 19th Century-

Yrd. Doç.Dr. Adem TUTAR

Fırat Ü. İlahiyat Fakültesi

Email: atutar@firat.edu.tr

Özet: XIX. yüzyılın sonlarında Mersin sancağı, Adana vilayetine bağlı olup, Mersin ve Tarsus kazalarından meydana gelmekteydi. Bu dönemde Mersin sancağı dahilinde, Müslüman Türkler, Gayrimüslim Ermeniler, Katolikler, Rum-Ortodokslar, Protestanlar ve Yahudiler yaşamaktaydılar. Müslümanlar ve Gayrimüslimler kendilerine ait ibadethane, okul gibi dini ve sosyal kurumlarında kendi kültürlerini sürdürmekteydiler. Bölgedeki Müslümanlar ve Hıristiyanlar, geçmişte olduğu gibi, o dönemde de iyi bir diyalog içerisinde yaşamaktaydılar.

Anahtar Kelimeler: Mersin, Tarsus, Türk, Ermeni, Müslüman, Gayrimüslim.

Abstract: In the late of nineteenth Century, the Mersin Sanjak had connected with Adana province and had been consisted of Mersin, Tarsus province. In that era, the Muslim Turks, Non-Muslim Armenians, Catholics, Greeks, Protestants and Jews had been lived in the Mersin Sanjak. The Muslims and Non-Muslims have been continued their cultures in their religious and social institutions as temple, school and so on. The Muslims and Christians in this province have been lived in a good dialogue in this era as in the past.

Key Words: Mersin, Tarsus, Turk, Armenian, Muslim, Non-Muslim.

Giriş

Günümüzde Akdeniz Bölgesinin önemli bir yerleşim yeri olan Mersin İli, insanlık tarihinin ilk dönemlerinden beri, insanlarla meskûn bir saha olmuştur. Bölgede bulunan höyüklerde yapılan araştırmalar, yerleşimin ilk çağlara kadar uzandığını göstermektedir¹. Mersin İli'nin en büyük ilçesi olan Tarsus, Romalılar döneminde Çukurova bölgesinin önemli bir liman şehri olma özelliğine sahiptir².

¹ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara 1998, s. 10 vd.

² W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (Çev. Mihri Pektaş), İstanbul 1960, s. 59. Tarsus, Hıristiyanlığın kurucusu olarak kabul edilen Pavlus'un doğum yeri olarak bilinmesi hasebiyle, bu dinin mensupları tarafından ilk dönemlerden itibaren önemli bir dinî merkez olarak kabul görmüştür. [Bkz. Şinasi Gündüz, *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı*, Ankara 2001, s.

Stratejik konumu münasebetiyle güçlü devletlerin topraklarına katmak istedikleri Tarsus ve çevresi, Bizans hâkimiyetinde iken, Emeviler zamanında Müslümanlar tarafından fethedilmiştir. Muaviye, Antakya'dan Tarsus'a kadar olan kalelere asker yerleştirilmesini gelenek haline getirmişti³. Abbasi halifesi Harun Reşid döneminde, bölgedeki faaliyetler için görevlendirilen Ferec b. Süleym el-Hâdim 788 yılında Tarsus şehrini imar etti. Ebu Süleym, imar işi bitince, üç bini Horasanlılardan, biner kişi de Misis ve Antakya halkından olmak üzere beş bin kişilik bir kuvveti şehre yerleştirdi⁴.

Abbasilerin parçalanması üzerine tekrar Bizanslıların eline geçen Çukurova bölgesi, 1071 Malazgirt savaşından sonra Anadolu'daki fetihler esnasında, Türklerin eline geçmiştir. Birinci Haçlı Seferi sonucunda (1097) bölgenin Türklerin elinden çıkmasıyla, Ermeniler İçil'den Gâvur dağlarına kadar uzayan sahada, merkezi Sis (Kozan) olan bir devlet kurmuşlardır. Çukurova'daki Türkmen beylerinin desteği ile Memlûkler 1360'da Adana, Tarsus, Misis ve diğer bazı kaleleri fethettiler ve Tarsus, Memlûklerin Çukurova'daki uç valiliği oldu. 1375 yılında Sis (Kozan) şehrinin de fethedilmesiyle, Memlûkler Ayas, Tarsus ve Sis olmak üzere üç valilik tesis ettiler. Bu şehirlerin çevrelerine Türkmenler yerleştiği gibi, pek çok yerler de tamamen Türkmen beyleri tarafından idare edilmeye başlanmıştır⁵. Yavuz Sultan Selim 1517 tarihinde Memlûk Devleti'ni ortadan kaldırdıktan sonra Tarsus ve çevresi Osmanlı idaresine geçti ve Osmanlı Devleti'nin önemli sancaklarından biri oldu⁶.

31 vd.] Tarsus, İslam fütuhâtından sonra Müslümanlar tarafından da önemli bir ticaret ve kültür merkezi konumundaydı. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân IV*, Beyrut 1995, s. 28.

³ Belâzuri, *Fütuhu'l-Büldân*, Beyrut-Lübnan 1991-1412, s. 168 vd.

⁴ Belâzuri, a.g.e., s. 174. Metinde geçen "Horasanlılar" ifadesi ile Türkler kastedilmektedir. Türklerin İslam ordularında görevlendirilmeleri, Emeviler döneminde başlamış [bkz. Mustafa Zeki Terzi, "Emevilerde Kara Ordusu Teşkilatı", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 9, Samsun 1997, s. 55 vd.] Abbasiler devrinde yoğun bir şekilde artmıştır. Geniş bilgi için bkz. M. Z. Terzi "Abbasi Muhafız Ordusunun Kuruluşu ve Elamanları", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1, Samsun 1986, s. 121 vd

⁵ Faruk Sümer, "Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar", *Tarih Araştırmaları Dergisi I*, Ankara 1963, s. 3 vd., 18 vd.

⁶ Ali Sinan Bilgili, *Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Tarsus Türkmenleri*, Ankara 2001, s. 31 vd.

Tanzimat reformları neticesinde Osmanlı Devleti'nde yeni idarî düzenlemeler yapılarak vilayet sistemine geçilmiştir⁷. 1865-66 yıllarında Halep vilayeti-nin teşkilinde, bu vilayetin sancaklarından birini teşkil eden Adana sancağı; Adana, Tarsus, Mersin ve Karaisalı kazalarından meydana gelmekteydi⁸. 1865 senesi itibariyle Mersin ve Tarsus kazalarındaki memuriyetler ve maaş durumları Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1: Tarsus ve Mersin kazasındaki Memuriyetler ve Maaşları

	Müdür	Nâib	Katib	S. E.	İ. M. A.	D. M. A.	Kırtasiye
Tarsus	4000	3000	1300	-	1000	1000	150
Mersin	4000	2500	650	250	1000	1000	100

S.E: Sandık Emini, İ.M.A: İdare Meclis Azası, D.M.A: Dava Meclis Azası

Tarsus kazasına bağlı Tomruk ve Ulaş nahiyesinde bir zabıta memuru olup 500 kuruş aylık tahsis edilmişti, Gülek ve Tekelu nahiyesindeki zabıta memuru 1000 kuruş, kâtibi ise 200 kuruş almaktaydı. Mersin kazasına bağlı Elvanlı ve Kaleköyü nahiyesindeki zabıta memuru 500 kuruş almaktaydı⁹.

Daha sonra yapılan idari düzenlemelerle, 1869-70 yıllarında Adana, Payas, Kozan ve İç-İl sancakları birleştirilerek Adana vilayeti teşkil edilmiştir¹⁰. Mersin, Adana sancağının kazası durumunda iken¹¹, zamanla gelişme göstermiştir. Bu gelişmeye binaen Mersin, 1887 senesinde Tarsus kazasının katılması ile

⁷ Vilayet sistemine geçilmesiyle birlikte yapılan idarî düzenlemeler hakkında geniş bilgi için bkz. İlber, Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Ankara 2000; Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara 1997.

⁸ Cevdet Paşa, *Tezâkir III*, (Yay. C. Baysun), Ankara 1991, s. 223. Halep vilayetinin teşkili hakkında geniş bilgi için bkz. Adem Tutar, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Halep Sancağı'nda Dinî Yapı*, Elazığ 2003, s. 19 vd.

⁹ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA.), Yıldız Esas Evrakı (Y. EE.), Dosya No: 37, Vesika No: 46, s. 60, 61.*

¹⁰ Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi XII*, (Haz. M.Münir Aktepe), Ankara 1989, s. 46.

¹¹ Mersin, 1841 senesinde birkaç haneden ibaret ve Gökceli nahiyesine bağlı bir köy idi. Bazı kayık ve gemilerin uğramasıyla gelişme gösteren Mersin 1851 senesinde nahiyeye olmuş ve Tarsus kazasına ilhak edilmiştir. Mersin nahiyesi, 1864 tarihinde Tarsus'tan ayrılmış ve Gökceli, Kaleköyü, Elvanlı adlarında üç nahiyenin ilhakı ile kaza olmuştur. Bkz. *Salname-i vilayet-i Adana 1309*, s. 87 vd.

Adana vilayetinin sancağı olmuştur. Böylece Mersin sancağı, liva merkezi olan Mersin kazası ve Tarsus kazasından teşkil etmiştir¹².

Mersin Kazası

1890'lı yıllarda Mersin kazasında, yedi mahalle ve seksen dört köy bulunmaktaydı. Kasaba dâhilinde iki cami ile bir rüştiye, bir numune mektebi ve köylerde dahi elliye aşkın cami ve mescit bulunmaktaydı. Yine kasabada iki Rum, bir Katolik, bir Marunî, bir Ermeni kilisesi ve dört mektep mevcuttu¹³.

1897-98 yıllarında Mersin rüştiyesinde; birinci muallim Ali Rıza Efendi, ikinci muallim Ahmet Hamdi Efendi, üçüncü muallim Ahmet Efendi, Fransızca lisanı muallimi Ali Rıza Efendi ve bir kapıcı görev yaparken 62 öğrenci öğrenim görmekteydi. Mersin sancağına tabii Panzinçukuru nahiyesi rüştiye mektebinde; birinci muallim Mehmet Nuri Efendi, bir münhal hat muallimi, bir kapıcı ve 72 talebe bulunmakta idi¹⁴.

Mersin'de bulunan medreseler Tablo: 2'de ayrıntılı olarak verilmiştir¹⁵.

Tablo:2: Mersin'deki Medreseler

Medresenin ismi	Mahalli	Müderris	Talebe adedi	Medresenin Bânisi
Müftü Efendi	Müftü	Abdah Efendi	30	Müftü Hamdi Emin Efendi
Yorhan	Yorhan Köyü	-	4	Ahali
Mezidli	Mezidli Köyü	Mehmet Efendi	10	Ahali
Bekrede	Bekrede Köyü	-	6	Ahali

Mersin'de, Müftü mahallesinde, 1883 tarihinde Hacı Mehmet Emin tarafından bina edilen ve 80 adet kitabın bulunduğu Müftü isimli bir kütüphane bulunmakta idi¹⁶.

¹² Salname-i vilayet-i Adana 1309, s. 88. Sancağın hududu; doğudan Adana sancağı, kuzey ve kuzey-batıdan Konya vilayeti, güney-batı tarafından İç-İl sancağı ve güneyden Akdeniz ile sınırlıdır. Bkz. Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm VI*, İstanbul 1316 (1898), s. 4261.

¹³ Salname-i vilayet-i Adana 1309, s. 90.

¹⁴ Maarif Salnamesi 1316, s. 832.

¹⁵ Maarif Salnamesi 1316, s. 836 vd.

¹⁶ Maarif Salnamesi 1316, s. 844 vd.

Mersin’de, Gayrimüslimlere ait idadi derecesinde iki adet Rum Ortodoks mektebi bulunmaktaydı. Bu mekteplerin açılış tarihi meçhul olup, ruhsatı bulunmadığı gibi talebesi de yok idi¹⁷.

Mersin’de, Fransa, Danimarka, Rusya, Felemenk, İngiltere, İspanya, Belçika, İsveç-Norveç, Portekiz, Avusturya-Macaristan, İtalya, Yunan ve Amerika konsolosları bulunmaktaydı¹⁸.

Cevdet Paşa; Halep vilayetinin Adana sancağına bağlı bir kaza durumunda iken Mersin kazasının nüfusunu, 90 Gayrimüslim, 1210 Müslim olmak üzere toplam 1300 hane olarak vermiştir¹⁹. Aynı yıllarda yapılan nüfus sayımına göre Mersin ve bağlı Elvanlı, Kaleköyü, Gökçeli nahiyelerinde, 6458 Müslim, 112 Hıristiyan, 126 Kıpti olmak üzere toplam 6696 nüfus bulunmaktadır. Mersin kazasına bağlı nahiyelerin nüfusu ayrı olarak; Gökçeli 3184, Kaleköyü 1313, Elvanlı 1550 olmak üzere toplam 6047 olarak verilmiştir²⁰. Bu verilere göre Mersin kazası nüfusu olan 6696 rakamından, nahiyelerin nüfusu olan 6047 rakamını çıkardığımız zaman o dönemde Mersin kasabasının nüfusunu 649 olarak buluruz.

1309 (1891) yılı itibari ile Mersin kazasının nüfusu Tablo 3’de ayrıntılı olarak verilmiştir²¹.

Tablo 3: Mersin kazasının nüfusu

Dini Guruplar	Hane	Erkek	Kadın	Toplam
Müslüman	3770	10030	9707	19737
Rum	464	697	505	1202
Ermeni	230	306	121	427
Katolik	94	166	131	297
Yahudi	3	3	-	3
Gayrimüslim Toplam	791	1172	757	1929
Toplam	4561	11202	10464	21666

Tablo 3’de görüldüğü gibi; Mersin kazasında 19737 (% 91) Müslüman, 1929 (% 9) Gayrimüslim olmak üzere toplam 21666 nüfus bulunmaktadır.

Aynı yıllar itibari ile Cuinet, kaza nüfusunu 29185 olarak vermiştir. Kaza merkezindeki nüfusu; 3800 Gayrimüslim (2700 Rum-Ortodoks, 860 Ermeni,

¹⁷ Maarif Salnamesi 1316, s. 844 vd.

¹⁸ Salname-i vilayet-i Adana 1309, s. 100 vd.

¹⁹ Cevdet Paşa, a.g.e., s. 223.

²⁰ BOA., Y. EE., Dosya No: 37, Vesika No: 46, s. 40.

²¹ Salname-i vilayet-i Adana 1309, s. 92.

260 Katolik), 5000 Müslüman olmak üzere toplam 8800 olarak vermiştir²². Karpat, kaza nüfusunu 19737 (% 91) Müslim, 1929 (% 9) Gayrimüslim (1202 Rum-Ortodoks, 430 Ermeni, 297 Katolik) olmak üzere toplam 21666 olarak vermiştir²³. Kanımızca, Karpat bu bilgiyi salnameden almış ve 3 Yahudi nüfusunu Ermeni nüfusa katmıştır.

XIX. Asrın sonlarına doğru idarî ve resmî kurumlarda Müslüman ahali yanında Gayrimüslim ahalinin istihdamı yaygın bir hale gelmişti. Yörenin dinî yapısını yansıtmaması bakımından bu kurumlarda hizmet veren şahsiyetlerin isimlerini zikretmek faydalı olur kanaatindeyiz. 1319 (1901) tarihli salnameye göre; Mersin sancağı mutasarrıfı Ali Galib Paşa idi. *Liva erkanı*; nâib Süleyman Faik Efendi, muhasebeci Mehmet Kamil Efendi, tahrirat müdürü Mehmet Namık Bey, müftü Abdah Sıddık Efendiden oluşmuştu.

Meclis idaresi; mutasarrıf başkanlığında, tabii azalar nâib, muhasebeci, tahrirat müdürü ve müftü ile seçilmiş azalar Abdah Merzuk Efendi, Hallac İbrahim Efendi, Kara Yusuf oğlu Yosfaki Efendi, Mıgırđıç Efendi ve Ali Muhlis Efendiden meydana gelmişti.

Muhasebe kalemi; başkatip Mehmet Sabri Efendi, vâridat mukayyidi Ali Sırrı Efendi, mesalih-i cariyeye katibi Salih Naci Efendi ve sandık emini Niyazi Efendiden oluşmuştu. *Tahrirat kalemi*; müsvedde Ali Rıza Efendi, mukayyid İbrahim Edhem Efendi, birinci mübeyyiz Mehmet Ali Efendi ve ikinci mübeyyiz Mahmut Asım Efendiden teşkil etmişti.

Maarif muâbene memuru Rıza Efendi, liva tercümanı Yervanet Efendi idi. *Defter-i Hakani kalemi*; memur Salih Efendi, başkatip Agop Efendi, ikinci katip Mehmet Tevfik Efendi ve tapu katibi Mustafa Nuri Efendiden müteşekkildi.

Mahkeme-i şeriyeye; başkatip Ahmet Hamdi Efendinin idaresinde idi. *Bidayet hukuk mahkemesi*; nâib efendinin başkanlığında, azalar Hafız Şubra Efendi, Damyanus Efendi, Yakub Efendi, Mıgırđıç Efendi ve aza mülazımı Hüsnü Efendiden teşkil etmişti.

Bidayet ceza mahkemesi; Mehmet Tevfik Efendi başkanlığında bidayet hukuk mahkemesi azalarından meydana gelmiştir. Müdde-i umumi muavini Hüseyin Hüsnü Efendidir. Mustantik Mahmud Ferid Efendidir. İcra memuru Said Efendidir. Mukavelet memuru Galib Efendidir. *Adliye kalemi*; başkatip Mustafa Efendi, zabıta katipleri Ahmet Muhtar Efendi, Asım Efendi ve Hüseyin Efendi ile bir mübaşirden oluşmuştur.

²² Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie II*, Paris 1891, s. 50.

²³ Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914*, Medison 1985, s. 124 vd.

Ticaret mahkemesi; Ali Rıza Efendi başkanlığında azalar Hafız Hacı Ali Efendi, Yordan Edib Efendi, Corciyan Ohannes Efendi ve Selim Ukde Efendi ile başkatip Mehmet Hayri Efendi, ikinci katip Lokman Efendi, mübaşirler Hasan Efendi ve Hüseyin Efendiden teşkil etmişti.

Nüfus idaresi; memur Ömer Şerif Bey ve katip Mahmut Zeki Efendiden oluşmuştu. *Vergi idaresi*; memur Rüstem Efendi, başkatip Süleyman Şekib Efendi, başkatip refiki Halil Şevki Efendi ve defterci Süleyman Efendiden meydana gelmişti.

Ziraat bank şubesi; muhasebe katibi Mehmet Emin Efendi ve refiki Hüseyin Efendinin elinde idi. *Ziraat bank meclisi*; Abdulkerim Efendi başkanlığında azalar Behram Efendi, Arslan Oğlu Civan Efendi ve Ziva Oğlu Mihalaki Efendiden teşkil etmişti.

Orman idaresi; orman baş müfettişi Hüseyin Bey, baş müfettiş muavini Şükrü Efendi, orman baş katibi Yasin Efendi, ikinci katip Hüsnü Efendi, tezkere muharriri Mahmut Efendi, süvari memuru Mehmet Efendi, baytar İzzet Efendi ve beş adet orman piyade korucusundan teşkil olmuştu.

Evkaf İdaresi; evkaf müdürü Mustafa Fehmi Efendi, katip Vehbi Efendi ve sandık emini Emin Efendiden oluşmuştu.

Belediye dairesi; reis vekili Behram Efendi, azalar Abdulkerim Efendi, Abdulhalik Efendi, Corci Efendi, Beşar Efendi ve Molla Mahmut Efendi, başkatip İhya Bey, ikinci katip Mehmet Afif Bey, tabip Mehmet Cemal Efendi, sandık emini Ahmet İrfan Efendi, çarşı müfettişi Rıfat Ağa, gazhane memuru Halil Ağa, belediye kalfası Kanun Ağa, iki nefer çavuş ve hademedden müteşekkildi.

Rüşumât idaresi; müdür Hacı Bekir Sıdkı Efendi, başkatip Mirican Efendi, ikinci katip Ali Efendi, sandık emini Mehmet Tevfik Efendi, icmal katibi Kamil Efendi, tezkere katibi Şakir Efendi, estimator Mehmet Emin Efendi, anbar memuru Bekir Efendi, başmubassır Tahsin Efendi, mubassırlar Osman Efendi ve Mustafa Efendi, baş arayıcı Rıza Efendi, arayıcılar Ahmet Efendi ve Mehmet Efendi, kapı memuru Selim Efendi, şimendifer iskele memuru Ali Rıza Efendi, gümrük iskele memuru Ali Kazım Efendi, iki kantarcı, iki süvari kolcusu ve on iki piyade kolcusundan teşkil etmişti.

Duyunu umumiye idaresi; memur Ali Rıza Efendi, başkatip Halil Hami Efendi, ikinci katip Cevdet Efendi ve iki kolcu ile kantarcıdan müteşekkildi.

Liman dairesi; başkan Osman Kaptan (Sol Kol Ağası), maiyet çavuşu Akif Çavuş, bölük emini Mustafa Efendinin idaresinde idi. *Karantina idaresi*; tabib Cenab Şehabeddin Bey (Binbaşı), katip Hüsnü Efendinin idaresinde idi. *İskele*

komisyonu heyeti; Abidin Efendi (Binbaşı), Avni Efendi, Sami Efendiden oluşmuştu.

Maarif komisyonu; reis mutasarrıf, azalar müftüzade Abdulkerim Efendi, mukavelat muharriri Galip Efendi, tapu katibi Mustafa Nuri Efendi, Ali Beyzade Bekir Efendiden oluşmuştur.

Zabıta idaresi; tabur ağası Hüsnü Efendi, hesap emini Mustafa Asım Efendi, Tarsus'ta piyade yüzbaşı, süvari birinci mülazımı Yusuf Efendi, jurnal eminleri Ata Efendi ve Ahmet Efendiden meydana gelmişti. *Polis idaresi*; üçüncü komiser Mustafa Efendi, polisler Ali Rıza Efendi, Emin Efendi, İbrahim Hakkı Efendi ve Rahmi Efendi, polis mülazımları Mehmet Hulusi Efendi ve Ali Galip Efendiden müteşekkildi.

Telgraf ve posta idaresi; telgraf ve posta müdür vekili Belizer Efendi, muhabere baş memurları Mehmet Hulusi Efendi ve Mustafa Nuri Efendi, yabancı muhabere baş memuru Balizir Efendi ve refiki Mişel Tevfik Efendi, posta katibi Mustafa Kazım Efendiden oluşmuştu.

Rüştiye mektebinde; birinci muallim İbrahim Edhem Efendi, ikinci muallim Ahmet Hamdi Efendi, Fransızca muallimi Ali Rıza Efendi, üçüncü muallim Ahmet Efendi ve 60 talebe bulunmakta idi.

Elvanlı nahiyesi müdürü Ali Arslan Efendi idi. *Reji idaresi*; müdür Leyo Polid Efendi, muhasebeci Habib Debbus Efendi, ambar memuru Vitali Efendi ve muavini Ravel Efendi, Türkiye katibi Mehmet Efendi, dört süvari kolcu ve sekiz piyade kolcudan teşkil etmiştir.

Bank-ı Osmani dairesi; birinci direktör Mösyö Dalli Ceyu, ikinci direktör Mösyö Leyutu, sandık emini Tavenelli, muhasebeci münhal (boş), katip mösyö Pandalidis, katip Mösyö İlyas'dan oluşmuştu. *Ticaret ve ziraat odası*; birinci reis Simyon Oğlu Yorgaki Efendi, ikinci reis Zeluyan Mıgırđıç Efendi, azalar Abdah Merzuk Efendi, Hacı Yakub Ağa, Hallaçzade İbrahim Efendi, Civan Arslan Oğlu, Huna Bedros Efendi, Kuraş Oğlu Yevanaki Efendi ve Nadir Efendi, katip Mehmet Şükrü Efendiden teşkil etmişti.

Nafia komisyonu; reis mutasarrıf Paşa hazretleri, azalar nüfus memuru Ömer Şerif Bey, meclis idare azasından İlyas Efendi, Liva mühendisi Viktor Efendi, ziraat bank katibi Emin Efendi, Arslan Oğlu İbrahim Efendi ve Selim Akda Efendiden oluşmuştu.

Muhacirin komisyonu; reis mutasarrıf Paşa hazretleri, azalar muhasebeci Kamil Efendi, mukavelet muharriri Galip Efendi, tapu katibi Mustafa Nuri Efendi ve Bayram Hüsnü Efendi, katipler Şakir, Emin ve Mehmet Efendiden oluşmuştu.

Askerî tesisler komisyonu; reis Hacı Yakup Ağa, azalar Mülazım Yusuf Efendi, Abdülkerim Efendi, Yahya Efendi ve Yakup Efendiden oluşmuştu. *Askerî nakliye vasıtaları komisyonu*; reis Galib Efendi, azalar Hallaç İbrahim Efendi, Abdülkerim Efendi, Hacı Yakup Ağa ve Yakup Efendiden teşkil etmişti²⁴.

Tarsus Kazası

1890'lı yıllarda Tarsus kazası yirmi dört mahalle ve yedi nahiyeden meydana gelmiş olup, nahiyenin ikisi muvazzaf müdür ile idare olunmaktaydı. Kasaba merkezinin mahalleleri doğu ve batı namıyla iki kola ayrılır ve 2280 hanedir. Merkez kasabaya bağlı Kusun, Kuştemur ve Canib Şehir nahiyeleri de 79 köyden ve 2839 haneden ibarettir. Tarsus'a tabi olup iki müdür vasıtasıyla idare oluna gelen Nemrun, Ulaş, Gülek, Tekelü nahiyelerinde 72 köy olup, 2921 hane bulunmaktadır.

Kasabada 7 camii, 111 mescit, 8 kilise, 36 medrese, 1 rüştiye, 2 iptidaiye, 66 sıbyan mektebi, 10 gayrimüslim mektebi, 27 han, 16 fırın, 15 kahve, 1087 dükkan, 16 dabakhane, 1 menzilhane, su ve ateşle idare ettirilen 4 pamuk ve 1 ipek fabrikası ve çok sayıda un değirmeni bulunmaktadır²⁵.

Tarsus rüştiyesinde; birinci muallim Hacı Ahmet Efendi, ikinci muallim Hüseyin Efendi, hat muallimi Rıfat Efendi ve bir kapıcı görev yaparken 82 talebe öğrenim görmekteydi²⁶.

Tarsus'ta bulunan medreseler Tablo: 4'de ayrıntılı olarak verilmiştir²⁷.

Tablo 4: Tarsus'taki Medreseler

Medresenin ismi	Mahalli	Müderris	Talebe	Medresenin Bânisi
Kubad Paşa	Dabakhane Mahallesi	Hafız Efendi	33	Kubad Paşa
Mehmet Efendi	Kasaba içinde	Hacı Mehmet Efendi	23	Mehmet Efendi
Niyazi Efendi	Sofular Mahallesi	Hacı Ahmet Efendi	73	Hoca Aişe Hanım
Kurra Efendi	Müftü Mahallesi	Mustafa Efendi	82	Hacı Ali Ağa
Süleyman Efendi	Müftü Mahallesi	Mustafa Efendi	31	Hacı Süleyman Efendi
Koyuncu	Kasaba içinde	Tahsin Efendi	31	Ahali
Mefrelî	Kasaba içinde	Hafız Abdah Efendi	29	Ahali

²⁴ Salname-i vilayet-i Adana 1319, s. 176 vd.

²⁵ Salname-i vilayet-i Adana 1309, s. 105.

²⁶ Maarif Salnamesi 1316, s. 832.

²⁷ Maarif Salnamesi 1316, s. 838 vd.

Rüstem Bey	Kasaba içinde	Kamil Efendi	23	Rüstem Bey
Kara Müftü	Kasaba içinde	Hafız Ahmet Efendi	19	Ahali
Şeyh Ömer Efendi	Kasaba içinde	Ömer Efendi	52	Hüseyin Paşa
Cami-i Cedid	Kasaba içinde	Abdulkadir Efendi	46	Alaybeyi Ahmet Ağa
Küçük Minare	Kasaba içinde	Hacı Emin Efendi	27	Ahali
Gülek merkezi	Panzin çukuru	Abdulkerim Efendi	43	Ahali
Kargılı	Kargılı	Durmuş Efendi	12	Hacı Mustafa Ağa
Ulaş	Koca Ulaş	Abdah Efendi	30	Ahali
Nemrun	Nemrun yaylağında	Mehmet Efendi	91	Ahali
Bozşube	Yılak	Mustafa Efendi	11	Semdah Efendi

Tarsus'ta, Müftü mahallesinde, 1110 tarihinde Hacı Aişe Sıdika Hanım tarafından bina edilen ve 400 adet kitabın bulunduğu Hacı Aişe Sıdika Hanım isimli bir kütüphane bulunmakta idi. Yine Tarsus'ta, Nemrun nahiyesinde, tesis tarihi meçhul olup ahali tarafından yapılan ve 8 adet kitabın bulunduğu Nemrun isimli bir kütüphane bulunmakta idi²⁸.

Tarsus'ta Amerikalılara ait idadi derecesinde Sen-Pol adlı mektep bulunmaktaydı. Bu mektep 1885 tarihinde açılmış, 1891 tarihinde Mister Feristi adına ruhsatı alınmış ve 96 erkek talebesi var idi²⁹.

Cevdet Paşa; Halep vilayetinin Adana sancağına bağlı bir kaza durumunda iken Tarsus kazasının nüfusunu, 271 Gayrimüslim, 1391 Müslim olmak üzere toplam 1662 hane olarak vermiştir³⁰. Aynı yıllarda yapılan nüfus sayımına göre Tarsus ve bağlı Gülek, Tekelü, Ulaş, Tomruk nahiyelerinde, 18052 Müslim, 1090 Hıristiyan, 12 Kıpti olmak üzere toplam 19154 nüfus bulunmaktadır³¹.

1309 (1891) yılı itibari ile Tarsus kazasının nüfusu Tablo 5'de ayrıntılı olarak verilmiştir³².

Tablo 5: Tarsus Kazasının Nüfusu

Dini Guruplar	Erkek	Kadın	Toplam
Müslüman	19544	18493	38037
Gayrimüslim	1384	900	2284
Toplam	20928	19393	40321

²⁸ Maarif Salnamesi 1316, s. 844 vd.

²⁹ Maarif Salnamesi 1316, s. 844 vd.

³⁰ Cevdet Paşa, a.g.e., s. 223.

³¹ BOA., Y. EE., Dosya No: 37, Vesika No: 46, s. 40.

³² Salname-i vilayet-i Adana 1309, s. 104.

Tablo 5'de görüldüğü gibi; Tarsus kazasında 38037 (% 94) Müslüman, 2284 (% 6) Gayrimüslim olmak üzere toplam 40321 nüfus bulunmaktadır.

Aynı yıllar itibari ile Cuinet, kaza nüfusunu 41606 olarak vermiştir. Kaza merkezinde 16-18 bin nüfus olduğunu ve bu nüfusun 8-10 bininin Müslüman, 350 aile Ermeni, 250 aile Grek olduğunu belirtmiştir³³. Karpat, kaza nüfusunu 39862 (% 94) Müslim, 2337 (% 6) Gayrimüslim (646 Rum-Ortodoks, 1174 Ermeni, 335 Katolik, 182 Protestan) olmak üzere toplam 42199 olarak vermiştir³⁴.

Kasabada Nur Camii civarında nebilerden Şit ve Lokman (as.)'ın makamları, halife Me'mun'un³⁵ merkad-i şerifleri ve kasabanın ortasında Danyal (as.)'ın merkad-i saadetleri ve camii şerif bulunmaktadır. Hz. Hızır (as.)'ın dahi şehir civarında Şahin köyünde makamları ve kasaba derununda Bilal Habeşi (ra.)'ın makamı mevcuttur. Tarsus'a iki buçuk saat mesafede Ashab-ı Kehf ziyareti vardır. Kasabada, tarihî bir kiliseden çevrilmiş bir camii ile içerisinde Melik Tahir adlı zatın binakerdesi olan Küçük Minare isminde diğer bir camii dahi eski eserlerden sayılır. Yine eski eserlerden olmak üzere kasabanın kuzey doğusunda ve Bürdan nehrinin mecrasında İskender'in suya girdiği mahal ile yerin altında bazı odalar bulunmaktadır. Tarsus, bu havalide en eski şehir olup, yedi defa imar edilmiştir³⁶.

1319 (1901) tarihli salnameye göre; Tarsus kazası kaymakamı Salih Hulusi Paşa, nâib Mustafa Fevzi Efendi, mal müdürü Recep Efendi, müftü Mehmet Can Efendi, tahrirat katibi İbrahim Rahmi Efendi idi. *Kaza idare meclisi*; reis kaymakam Paşa, tabii azalar naip, mal müdürü, müftü ve tahrirat müdürü, seçil-

§

³³ V. Cuinet, a.g.e. II, s. 47. Ş. Sami Tarsus kazasının nüfusunun 41606 olduğunu ve merkezdeki dört-beş Rum ve Ermeni dışında kalanının tamamen Müslüman olduğunu belirtmektedir. Bkz. Ş. Şami, a.g.e. IV, İstanbul 1311 (1894), s. 3009.

³⁴ K. H. Karpat, a.g.e., s. 124-125.

³⁵ Hilafetin son yıllarını Bizans'la yaptığı savaşlarda geçiren Abbasi halifesi Me'mun, Rum topraklarında pek çok kaleyi fethetmişti. Onun bu başarıları Bizans İmparatorunun barış istemesine neden olmuştu. Barış teklifini reddeden Me'mun, 9 Ağustos 833'te Bizans'a düzenlediği seferde, Tarsus yakınlarındaki Bedendun'da ölmüştür. Bkz. Nahide Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı -Me'mun Dönemi-*, Ankara 2002, s. 77 vd.

³⁶ *Salname-i vilayet-i Adana 1309*, s.196. Tarsus'ta bulunan Hz. Şit ve Hz. Lokman ile Bilali Habeşi (ra.)'nin makamları 1874-76 yıllarında, Tarsus müftüsü Ahmet Hilmi Efendi marifet ve nezareti ile Vâlide Sultan tarafından yeniden bina edilerek düzenlenmiş, ayrıca Ashabı Kehf ve çevresi yeniden imar edilmiştir. Bkz. Ahmet Lûtfî Efendi, a.g.e. XV, s. 14.

miş azalar Franklosi Mustafa Efendi, Burhanzade Abdulgafur Efendi, Nahli Zenaniri Efendi, Piliyan Karabet Ağa'dan oluşmuştur.

Mal kalemi; mal müdürü Recep Efendi, mal müdürü muavini Mehmet Efendi, muavin refiki Tahir Efendi, sandık emini Halil Şelfun Efendiden oluşmuştur. Tapu katibi vekili Fahri Efendidir. Eytam müdürü Hulusi Efendidir.

Mahkeme-i şeriyeye; başkatip Abdurrahman Efendi, mukayyit İsmail Efendiden teşkil etmiştir. *Nüfus idaresi*; nüfus memuru vekili Mustafa Zeki Efendi, katip Ali Rıza Efendiden oluşmuştur. *Bidayet mahkemesi*; reis nâip efendi, azalar Çataklızade Hacı Bey ve Nahli Asfor Efendiden oluşmuştur. *Ticaret kısmı*; reis naip efendi, azalar Hacı Bey, Nahli Asfor Efendi, Keşiş Oğlu İbrahim Efendi ve Kurani Mustafa Efendiden oluşmuştur. *Memurları ve yazıcıları*; başkatip Tahir Efendi, ikinci katip Abdullatif Efendi, müstantik İbrahim Efendi, mukavelat muharriri Abdulhalim Bey'den oluşmuştur.

Belediye dairesi; reis Hacı Ahmet Bedevi Efendi, azalar Rüşdi Ağa, Hacı Mehmet Efendi, Ali Nail Efendi, Reşid Efendi ve Sadık Efendi, belediye tabibi Ali Şahin Efendi, başkatip Mehmet Hilmi Efendi, ikinci katip Ahmet Tevfik Efendi, sandık emini İshak Efendi, aşı memuru Hasan Efendi, mühendis Toruflar Efendi, müfettiş Şevki Efendi, konturato memuru Sadık Efendi, çavuşlar Osman Ağa, Hacı Ömer Ağa ve Hasan Ağa, yirmi iki tulumbacıdan teşkil etmiştir.

Gureba hastanesinde; memur Ahmet Hayri Efendi, katip Hasan Efendi, iki hademe çalışmakta idi. *Telgraf ve posta idaresi*; müdür Hamdi Bey, Fransızca muhabere memuru Fotoylu Efendi, Türkçe muhabere memuru Nazım Efendiden oluşmuştu.

Maarif komisyonu; reis Müftüzade Yakub Efendi, azalar Ziya Bey, Çerkezzade Şakir Efendi, Hafız Ahmet Şubra Efendi, Sadık Efendi ve Mustafa Zeki Efendiden teşkil etmiştir.

Ziraat bankası; Hacı Ahmet Bedevi Efendi, azalar Hacı Mehmet Efendi, Ali Nail Efendi ve Todor Ağa, muhasebe katibi Ahmet İzzet Efendi, refiki Hüseyin Sabri Efendinin idaresinde idi. *Orman idaresi*; süvari memuru Hafız Süleyman Efendi, tezkere muharriri Şevki Efendi, Kabregediği adlı mahalde tezkerre muharriri Mehmet Efendi, iki adet piyade kolcusundan oluşmuştur.

Zabita idaresi; zabita memuru mülazım-ı evvel Yusuf Efendi, kol vekilleri İbrahim Efendi, Ahmet Çavuş ve Selim Efendiden oluşmuştur. *Polis idaresi*; komiser Fehmi Efendinin idaresindedir.

Duyunu umumiye idaresi; memur Hamdi Efendi, katip ve kolcu Abdulkadir Efendiden oluşmuştur. *Reji idaresi*; memur Şevket Efendinin idaresindedir.

Rüştiye mektebinde; muallim-i evvel Hafız Ahmet Hilmi Efendi, muallim-i sâni Hüseyin Hüsnî Efendi, hat muallimi Rıfat Efendi, kapıcı İsmail Efendi görev yapmakta ve 95 talebe öğrenim görmekteydi. Sofular mahallesindeki ibtidai mektebinde; muallim-i evvel Hafız İsmail Efendi, muallim-i sâni Osman Efendi tedrisatında 130 talebe öğrenim görmekte idi. Hastane civarındaki ibtidai mektebinde; muallim-i evvel Hakkı Efendi, muallim-i sâni Ömer Efendi tedrisatında 80 talebe bulunmaktaydı. Cami-i Atik mahallesi ibtidai mektebinde; muallim-i evvel Abdah Efendi, muallim-i sâni Ahmed Efendi tedrisatında 125 talebe mevcuttu. Okçuzade ibtidai mektebinde; muallim-i evvel Faik Efendi, muallim-i sâni Osman Efendi tedrisatında 100 talebe var idi. Masla mahallesi ibtidai mektebinde; muallim-i evvel Habib Efendi, muallim-i sâni Hafız Mehmet Efendi tedrisatında 85 talebe öğrenim görmekte idi.

Nahiye idareleri; Ulaş ve Nemrun nahiyeleri müdürü Ömer Tevfik Efendi, Tekelü nahiyesi müdürü Hüseyin Fehmi Efendi idi³⁷.

1309 (1891) yılında Mersin sancağındaki Müslim ve Gayrimüslim nüfus kazalar bazında ayrıntılı olarak Tablo 6'da verilmiştir³⁸.

Tablo 6: Mersin Sancağı'nın Nüfusu

Kaza Adı	Müslim	Gayrimüslim	Toplam
Mersin	19737	1929	21666
Tarsus	38037	2284	40321
‡ Toplam	57774	4213	61987

Tablo 6'da görüldüğü gibi Mersin sancağındaki Müslüman ve Gayrimüslim nüfusun toplamı 61987 kişidir. Bu nüfusun 57774 (% 93)'ünü Müslümanlar teşkil ederken, 4213 (% 7)'ünü de Gayrimüslimler oluşturmaktadır.

Bölgede uzun yıllar bir arada yaşayan Müslüman ve Gayrimüslimler, XIX. asrın sonlarına, ilk yerleşmelerinde olduğu gibi, dini yapılarını muhafaza ile ulaşmışlardır. Bu dönemde, Mersin sancağındaki nüfusun büyük bir kısmı Müslümanlardan meydana gelirken, az bir kısmını da Gayrimüslimler oluşturmaktaydı. Mersin, XIX. Yüzyılın ilk yarısında bir köy konumunda iken, yüzyılın sonlarına kadar gelişmiş ve bölgenin önemli bir liman kenti olmuştur.

³⁷ Salname-i vilayet-i Adana 1319, s. 192 vd.

³⁸ Salname-i Vilayet-i Adana 1309, s. 146, 149, 150, 152.